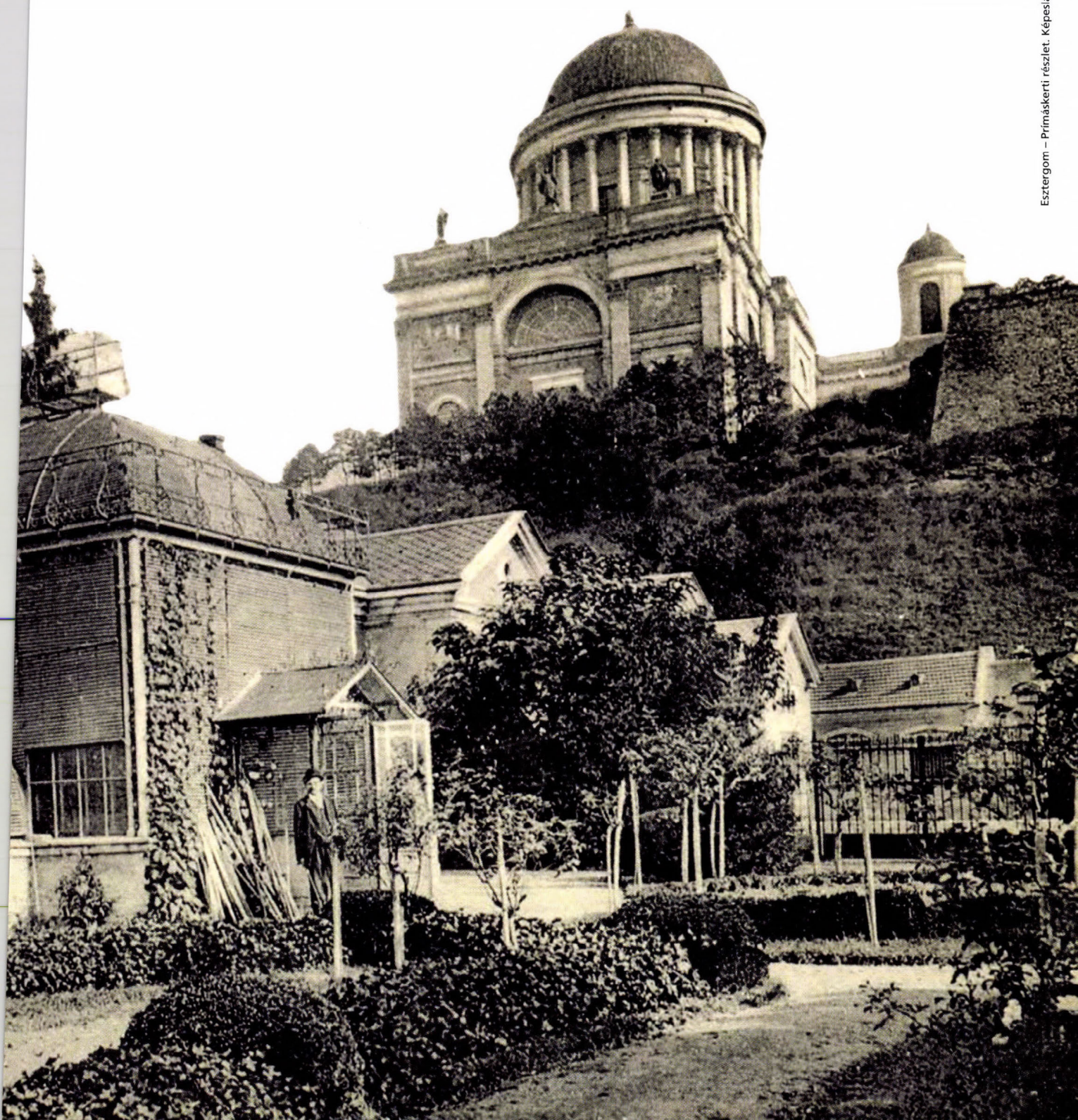

BORSODI ZSÓFIA

Az esztergomi Prímáskert története

The History of the Cardinal's Garden in Esztergom

LEKTOR | FATSAR KRISTÓF

1 | Andreas Krey – Az esztergomi vár erődítményének és közvetlen környékének alap- és helyrajza, 1756 – részlet.

In.: Villányi Szaniszló: Néhány lap Esztergom város és megye múltjából (I). Esztergom, 1891.

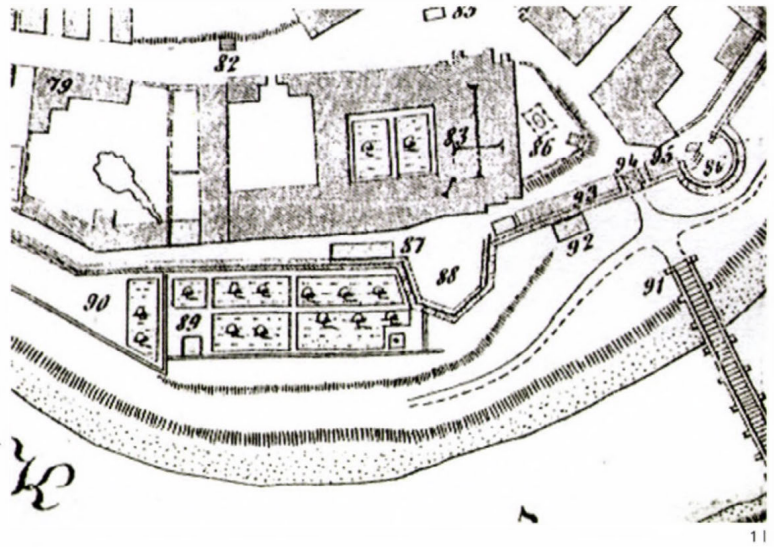
2 | Felkis Antal alaprajza a jezsuita rendházzól, 1773-1776 között. PL – Tgy 346.

3 | Hartmann Antal tervrajza a jezsuita rendházzól, 1774 – részlet. MOL, Jezuista tervek, T86 VI. No. 1.

4 | Fejérvy Ferenc – Az ideiglenes primási palota, 1831 előtt. PL-Tgy 347.

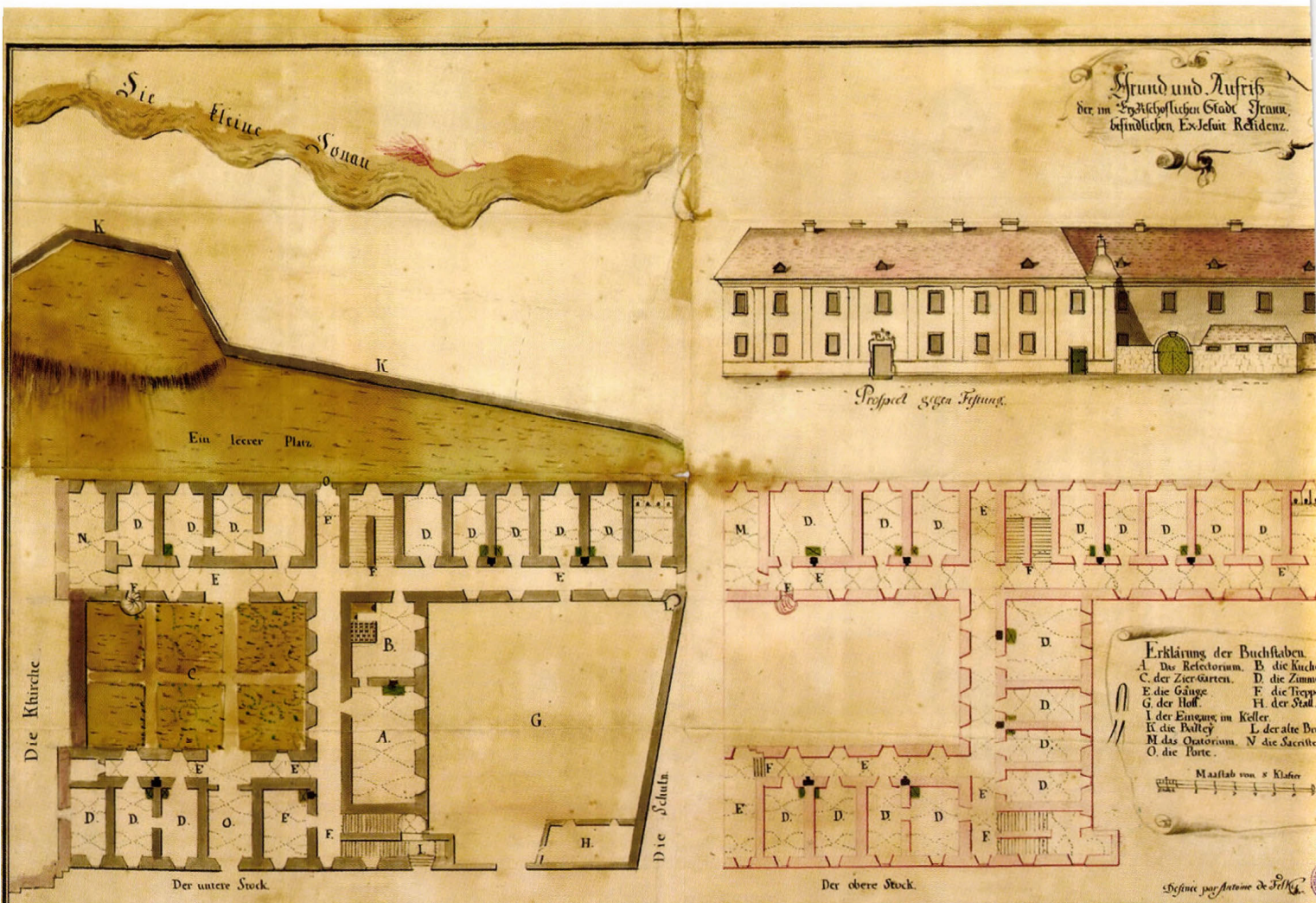
A KERT TÖRTÉNETE A SIMOR-FÉLE ÁTÉPÍTÉS ELŐTT

A Simor-féle átalakítást megelőző időszakban is létezett ezen a területen kert – legalábbis a terület egy részén –, amely a mindenkori épülethez kapcsolódott. A legkorábbi térképlap, mely a zöldfelület szempontjából figyelmet érdemel, Andreas Krey hadmérnök által 1756-ban készített várostérkép¹ (1. ábra), melyen a palota épülete még jezsuita rendház. Az esztergomi jezsuita kollégiumot Széchenyi György érsek alapította 1687-ben. Az első rendházzól nincs sok információ, valószínűleg egy szerény missziós ház keretén belül működött a rend. A Krey-térképen látható állapot egy 1710 utáni bővítési szándék eredménye.⁵ Az épület Duna felőli oldalán – a mai kert helyén – húzódik a városfal, mely egy ötszögletű, úgynevezett jezsuita bástyába szélesedik ki. A falon belül beépítetlen tér látható jelölések nélkül, kívül azonban kertábrázolást fedezhetünk fel. Az ábrázolás sematikus; a szabályos,

téglalap formájú ágyásokat növény-szimbólumok jelölik, amely alapján ott haszonkertet feltételezhetünk. A díszkert funkció a rendház belső udvarában – a ma is meglévő egyik kővel burkolt udvar elődjében – kapott helyet, amelyről az épület egy felvételi rajzáról győződhetünk meg. (2. ábra). A rajzot Felkis Antal készítette 1773 után.⁶ A felirat szerint „Ziergarten”,

azaz díszkert szolgálta a pihenést a kerengővel körülvett udvarban. Felkis hat részre osztotta a területet, a hely adottsága indokolta ezt a kialakítást: az épület kijárataihoz alkalmazkodott az útvezetés. Az ágyásokban dísznövényekben és lágyszárú évelőkön, egy nyáriakon kívül nagy valószínűséggel gyógy- és fűszernövényeket is termesztettek. A Duna és a városfal között

Grund und Aufsicht der im Jesuitischen Stadt Esztergom befindlichen Jesuiten Residenz.

Proprietät gegen Fiskus.

Erklärung der Buchstaben.
 A. Das Refektorium. B. die Kuchel.
 C. der Zier-Garten. D. die Zimmer.
 E. die Gänge. F. die Treppen.
 G. der Hof. H. der Stall.
 I. der Einzug im Keller.
 K. die Pöttey. L. der alte Brunnen.
 M. das Oratorium. N. die Secretay.
 O. die Pforte.

Maßstab von 8 Klaftern
 10000
 5000
 0
 5000
 10000

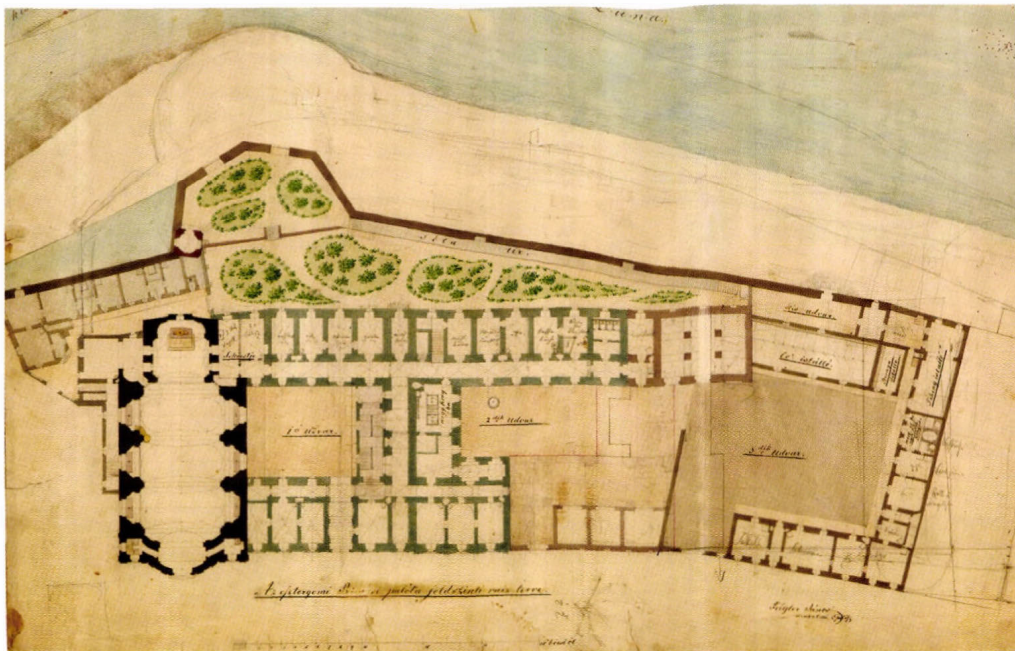
Designe par Antoine de Sill...

ti külső részt „Ein leerer Platz” (üres terület) felirattal látták el, de a jezsuiták kert- és természetszeretete alapján valószínűsíthetjük, hogy szemlélődést, pihenést szolgáló parkként is használták.⁷

Előkerült egy másik tervrajz is a rendházi, melyet Hartmann Antal készített ugyanebben az időben.⁸ (3. ábra). Ezen apróbb eltéréseket fedezhetünk fel, többek között a belső udvar is megváltozott: a fent említett régi rendi hagyományoknak megfelelő, négy táblára osztott kialakítás látható rajta, középen kör alakú kiteresedéssel. A bal felső sarokban látható csigalépcső kiugró háza miatt az egyik parter oldalán kisebb öblösödést alakítottak ki, mely az ellentétes táblán is megjelenik, valamint megfigyelhetjük, hogy a négy parter nem egyenlő nagyságú. Ezek az apró jelek tudatos tervezésre utalnak, amelynek eredményeképpen a téglalap alakú belső udvar szabályos négyzet alaprajzúnak tűnik. Nagy valószínűséggel a rendháznak egyfajta ideáltervével állunk szemben, amely nem valósult meg ebben a formában.

A rend feloszlatása (1773) után később Mária Terézia az esztergomi érseknek ajándékozta az épületegyüttest, Batthyányi József érsek pedig egyházmegyei helynökségi székhelyé tette a rendházat.⁹ Az ebből az időből származó tervrajzok a kertről nem adnak számunkra információt.

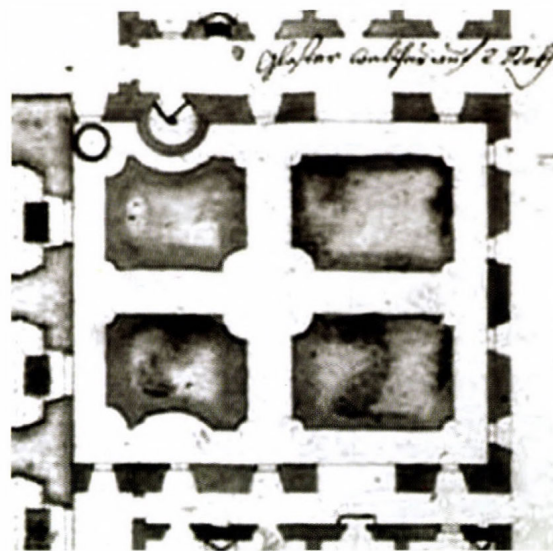
Rudnay Sándor primás 1820-ban Esztergomba helyezte át székhelyét, ahol nagyszabású egyházi építkezések indultak meg. A Várhegyen egyházi központ kialakítását vették tervbe, a primási rezidenciát is itt fent, egykori helyén kívánták elhelyezni. 1822-ben megkezdődött a mai főszékesegyház építése. A munkálatok idejére azonban szükség volt egy ideiglenes rezidenciára. Rudnay érsek az egykori jezsuita rendházat jelölte ki erre a célra, s terveket készíttetett a szükséges átalakítások elvégzésére.¹⁰ Egy Feigler Ferenc építőmester által aláírt tervlapon¹¹ (4. ábra) láthatunk először kertre utaló feliratot a dunai

31

homlokzat előterében, az egykori városfalon belül. Kisebb kert helyezkedett el az ötszögletű bástyán, amelyről néhány lépcsőfok vezetett le az alacsonyabban fekvő nagyobb kertrészbe. A bástya sarkában, a templom szentélye mögött kis építmény állt, amely valószínűleg kerti ház lehetett, ennél több részletet azonban nem tüntetett fel a terv készítője. A belső kert udvarként, más színnel van jelölve, amely feltehetőleg burkolatot jelent.

Ez utóbbi terv tényleges megvalósulását egy, valószínűleg 1850-66 között, Scitovszky János primás idején készült, Feigler János által készített felvételi rajzról mérhetjük le¹² (5. ábra). Ekkor az épület már állandó érseki rezidenciaként működött; a felmérésére átalakítások, bővítések tervezése miatt volt szükség.¹³ Ezen láthatjuk, hogy a tereprendezés (támfalak, lépcső), és a kerti ház kialakítása megegyezik az előbbi tervlapon rajzoltakkal. A „séta tér”-ként feliratozott, a bástya mentén húzódó magasabb sétányról rálátás nyílt a Dunára. Itt már növénykiültetésről is kapunk információt: a zöldfelületek kialakítása szabálytalan vonalvezetéssel, minden feszességet mellőző laza szerkezetben valósult meg, a növénycsoportok között séta-

41

utak kanyarognak. Ez a kialakítás megfelelt a kor kertművészeti irányzatának, mely a természetes hatás elérését célzó, tájképi stílusban jelentkezett. A rendelkezésre álló szűk terület nem tette lehetővé igazi nagyvonalú, tájba illeszkedő kert kialakítását, de a Duna látványának bekapcsolásával tetten érhető ez a törekvés.

Ebből az időből a primási főkertész személye is ismert: Fuchs Emil (1830-1896) viselte ezt a tisztséget, aki fiatal éveit töltötte itt, s tudjuk, hogy megbízást kapott a kert átalakítására.¹⁴

A Feigler János felvételi rajzán látható kert tehát nagy valószínűséggel az ő elképzeléseit őrizte meg számunkra. Leginkább a fásítás állt érdeklődése középpontjában, ezért feltehetjük, hogy a rajzon látható zöldfelületek változatos fás-cserjés csoportokat jelentettek, hiszen – mint olvashatjuk egy későbbi írásában – „A tájkertésznek lényeges feladata, hogy a kerti képlet szépségeit minél változatosabban, ellentétebben csoportosítsa, alkossa; legyen tekintettel a rendelkezésre álló növények leveleinek színére, alakjára, árnyára s világosságára, nemkülönben a különféle éghajlatból származó növények érdekességére.”¹⁵ Néhány év esztergomi szolgálat után Fuchs Emil elnyerte a Városliget főkertészi állását, így a fővárosba került. Később Budapest főkertésze lett, s szakértelmével, széleskörű gyakorlati tudásával nagy ismertségre tett szert a szakmában. Több könyve jelent meg, s az utó-

A SIMOR-FÉLE ÁTALAKÍTÁS:

1867-ben Simor János került a primási székbe, aki az új székesegyház mellé egy új rezidencia felépítését határozta el.¹⁷ Ezzel vissza akart nyúlni elődei elképzeléseihez, a várhegyi koncepció azonban ezúttal is csak terv maradt.¹⁸ A gyakorlatban a vízvárosi épület nagyszabású átalakítása valósult meg, miáltal a palota helye véglegesé vált. Az átalakítással Simor állandó építészét, Lippert Józsefet (1826-1902) bízta meg.¹⁹ Az átépítés előtt ismét részletes felvételi rajz készült az épületről, majd az 1880-as évek elején több tervrajz is napvilágot látott. Az egyik korai változaton²⁰ (6. ábra) Lippert a kertet is feltüntette, ám ez a terület ekkor még nem kapott különösebb hangsúlyt, az elnagyoltan ábrázolt teret a korábbi felméréshez hasonló, szabad vonalvezetésű utak tagolják. Újdonságként egy kis télikert és kerti ház

megjelölését fedezhetjük fel a kert északnyugati végében. A végleges tervek az épület nagyszabású átalakítását tükrözik, amelyhez megfelelő reprezentatív kert kialakítására is szükség volt. Az építkezés 1881 márciusában kezdődött, Lippert minden mozzanatot rögzített az építési naplóban.²¹ Ebből megtudhatjuk, hogy a palota építésével párhuzamosan folytak a dunai oldal tereprendezési munkálatai. A régi városfalat, a jezsuita bástyát és a kis kerti házat elbontották, a területet az épület alapozásából kikerülő földdel feltöltötték, elplanírozták, és új támfalat építettek. Ezáltal a homlokzat teljes szélességében a Duna felé kifutó teraszos térszín keletkezett. A nyújtott félkörív támfalat mélyen alapozták, hogy árvíz idején megfelelő védelmet biztosítson, tetejére kovácsoltvas kerítés került. A Vízivárosi templom mögötti részen díszkaput nyitottak a térre. Az ily módon megnagyobbított alapterületű kert tervén Lippert József kézjegyét fedezhetjük fel,

a dátum: 1882. június²² (7. ábra). A látványos, színezett tervlapról az új kertművészeti stílus szőnyeggyai tárulnak elénk. Az ekkoriban kibontakozó irányzat a historizmust kísérte, s a terveket gazdag alaprajzi játék jellemezte. A virággyak tagolása aprólékos volt, az ívelt vezetetésű sét utak behálózták az egész területet. Az épület kerti kijáratának tengelyébe kör alakú vörösmárvány-medencét tervezett Lippert, közepén szökőkúttal. Ez a rajz azonban csak koncepció szintű terv, amelyen a növénykiültetésről nincsenek információk feltüntetve. Építés lévén ez valószínűleg nem is volt feladata. Erre utal a palota korabeli gazdasági levelezésében megtalált adat is, miszerint ugyanezen év augusztusában Magyar György margitszigeti főhercegi főkertész kapott felkérést a kert tervének elkészítésére.²³ Magyar György (1844-1923) ekkoriban közismert

műkertész volt. József főherceg szolgálatában a Margitsziget újjáalakításában működött közre, s ő tette a szigetet a rózsatenyésztés központjává.²⁴ Idős fák átültetésével kísérletezett, s az akkoriban újdonságnak számító technikát sikerrel alkalmazta.²⁵

A Primáskert növénykiültetési tervét szeptemberre készítette el,²⁶ ám maga a terv eddig nem került elő. Ezért csak valószínűsíthetjük, hogy Lippert fennmaradt koncepciója alapján dolgozott Magyar György, és hogy a későbbi kiültetések is ilyen formán történtek. A tereprendezés, a kerítés, márványmedence és szökőkút építése biztosan Lippert elképzelése szerint valósult meg, erről informálnak az építési napló szeptemberi bejegyzései,²⁷ és

Simor érsek szívesen tartózkodott a terasz-kertben, amelyre igen büszke volt. Esténként rendszeresen itt sétált, és vendégeinek sem mulasztotta el megmutatni.³⁰ Bajcon (Komárom vm., ma Baja, Szlovákia) épült nyaralóját is díszkert övezte, ez is mutatja kertszeretét.³¹ A már meglévő télikert is kibővült. 1888-as évszám található azon a tervrajzon, mely egy vasvázis üvegházat ábrázol,³² (8-9. ábrák) és melyet egy korabeli fotó³³ tanúsága szerint a gazdasági épületek mellé, a Dunára merőleges irányban építettek fel (10. ábra). Az egzotikus növények termesztésére alkalmas üvegház ekkoriban nagy népszerűségnek örvendett, számos hazai példáját ismerjük kastélykertekben, parkokban. Több-

abies, *Picea pungens*, *Aesculus carnea*, *Elaeagnus angustifolia*. Az épített elemek, mint a támfalas kerítés, a márványmedence és a szökőkút, eredeti helyükön maradtak meg. A kert fenntartását a palota gondnoksága végzi. A nagyközönség számára nem látogatható, de a Duna irányából közvetlenül kapcsolódó Erzsébet-park számára szép háttérrel nyújtanak idős fái, s ezáltal a történeti kert vizuálisan bekapcsolódik Esztergom zöldfelületi rendszerébe.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az esztergomi Primási palota a Várhegy és a Duna közé ékelődött keskeny Vízárosban helyezkedik

a máig megmaradt architektúra. Nyitott kérdés tehát csak a szőnyegágyak pontos formája és jellege marad, erre választ talán a további kutatás adhat. A korabeli tudósításban a következőket olvashatjuk a kertől: „Külsője a palotának méltóságteljes. Előtte széles terasse nyúlik a folyóig, melynek faragott kövekből épített széles falát a Duna hajjai verdesik. E teraszon, mely apró bokrokkal s a szőnyegkertet élelen színű virágágyaival lesz díszítve, oly terjedelmes, hogy finom kavicsal behintett útjain egy négylovas fogat könnyen kanyarodhat ide-oda.”²⁸ A szőnyegágyak a következő év, 1883 tavaszán történt megvalósítását alátámasztja az a tény, hogy Ernst Seyderhelm udvari műkertésztől folyamatos volt a növényrendelés.²⁹

ségük azonban nem volt hosszú életű: a XX. század eleji gazdasági világválság hatására költséges fenntartásuk miatt sokat lebontottak, s hasonló sorsra jutott a primási üvegház is.³⁴

A II. világháború alatti és az azt követő időszakról kevés információ van. Tudjuk, hogy az inséges idő haszonnövények, zöldegek termesztésére kényszerítette a palota lakóit,³⁵ később azonban ismét díszkert funkciót kapott a park.

Mára az egykori szőnyegágyak helyét terebélyesre nőtt örökzöldek és lombos fák, cserjék foglalják el, amelyek azonban a Simor-féle átalakításnál későbbi telepítésűek. A dunai homlokzat ezáltal valamelyest takarásba került, de az idős fák jelentős dendrológiai értéket képviselnek. Jellemző fajok a *Taxus baccata*, *Picea*

el. A kert kialakítására az épülettől a Duna irányába elterülő térszínen került sor. Az épület helyén eredetileg jezsuita rendház állt, melynek kerengőjében alakították ki az első díszkertet. A jezsuita rendház ideiglenes, majd végleges primási rezidenciává való átépítésekor került sor a dunai oldalon kert kialakítására. Az 1860-as években Fuchs Emil működött primási kertészként, és alakította tájképi stílusban a parkot. A rezidencia jelenlegi eklektikus arculatát 1881-1883-ban nyerte el Lippert József építész tervei nyomán, Simor János érsek megbízásából. Ekkor került sor a kert nagyszabású átalakítására: a régi városfalat részben elbontották, a területet feltöltötték, támfalat építettek. Az így kialakított teraszon a szőnyegkertet színpompás virágágyásai, kavics-

csal burkolt utak, márványmedence és szökőkút kaptak helyet. Később egy vasvázas üvegház is épült, amelyet a XX. század elején lebontottak. A kert szerkezete, architektúrái máig megmaradtak, de a szőnyegágyak helyét terebélyes örökzöldek és értékes idős lomblevelű fák, cserjék foglalták el. Az egyház által fenntartott kert a nagyközönség számára nem látogatható.

Jegyzet

- 1 Prokopp Gyula: Újabb adatok Hild József esztergomi alkotásaihoz. Művészettörténeti Értesítő, 1973/l. p. 70. 2 Prokopp: i. m., p. 70.
- 3 A Primási Levéltárban található tervrajzok sorrendbe állítása egy diplomamunka keretében történt meg, amely ezáltal alapját képezi a kerttörténet feldolgozásának: Istvánffy Miklós: Az esztergomi primási palota Lippert-féle bővítése. – Az épület története és Lippert József tervei az átépítéshez. Szakdolgozat. 2005. PPKE-BTK
- 4 Andreas Krey: Az esztergomi vár erődítéseinek és közvetlen környékének alap- és helyszínrajza, 1756 – részlet. In.: Villányi Szaniszló: Néhány lap Esztergom város és megye multjából (I). Esztergom, 1891. 5 Szentgyörgyiné Markovics Ágnes: A Jezsuita Rend helyzete Magyarországon és Esztergomban. Limes. Komárom-Esztergom megyei tudományos szemle. 1996/1-2. p. 120-121.
- 6 Szentgyörgyiné: i.m., p. 122.
- 7 Szentgyörgyiné: i. m., p. 123.
- 8 Hartmann Antal tervrajza a jezsuita rendházról, 1774 – részlet. MOL, Jezsuita tervek, T86 VI. No.1.
- 9 Istvánffy Miklós: Az esztergomi primási palota Lippert-féle bővítése. Szakdolgozat. 2005. PPKE-BTK p. 32.

- 10 Istvánffy: i. m., p. 35., 37.
- 11 Feigler Ferenc: Az ideiglenes primási palota, 1831 előtt. Primási Levéltár, Tervrajzgyűjtemény 347.
- 12 Feigler János: Felmérési rajz a bon-tásra ítélt falakkal. Primási Levéltár, Tervrajzgyűjtemény 337.
- 13 Istvánffy: i. m., p. 44.
- 14 Fekete József: Idősb Fuchs Emil. Kereszteti Lapok. 1896. szeptember.
- 15 Dr. Für Lajos – Dr. Pintér János (szerk.): Magyar Agrártörténeti Életrajzok I. Budapest, 1987. p. 590-591.
- 16 Dr. Für – Dr. Pintér: i. m., p. 589-590.
- 17 Istvánffy: i. m., p. 45.
- 18 Istvánffy: i. m., p. 49.
- 19 Istvánffy: i. m., p. 51.
- 20 Lippert József: A palota átalakításának terve. 1880 körül. Primási Levéltár, Tervrajzgyűjtemény 325.
- 21 Graner Residenz – Bau Journal. Primási Levéltár, Acta Card. Simor, Cat. H.
- 22 Lippert József: Terv a palotakerthez, 1882. Primási Levéltár, Tervrajzgyűjtemény 391.
- 23 Primási Levéltár, gazdasági központi hivatal levelezőkönyve, 1882. augusztus 24-i bejegyzés
- 24 Kertészet. 1923. nov. 1. Hírek rovat.
- 25 Gombos Zoltán: Régi kertek Pesten

és Budán. Budapest, 1974.

- 26 Primási Levéltár, gazdasági központi hivatallevelező könyve, 1882. szeptember 15-i bejegyzés
- 27 Graner Residenz – Bau Journal. 1882. augusztus-szeptemberi bejegyzések
- 28 M. K.: Herczeg-Primásunk új palotája. Esztergomi Közlöny, 1882. november 26.
- 29 Primási Levéltár, gazdasági központi hivatal levelezőkönyve, 1882. május 28-i, 1883. január 10-i és 1884. június 11-i bejegyzések.
- 30 Köhalmi-Klimstein József: Simor János, Magyarország hercegprimásának élte és működése. 1886. p. 86.
- 31 Köhalmi-Klimstein József: i. m., p. 117.
- 32 A kert üvegházának terve, 1888. Primási Levéltár, Tervrajzgyűjtemény 394.
- 33 Esztergom-Primáskerti részlet. Képeslap 1900 körül. Balassa Bálint Múzeum, Esztergom
- 34 Cséfalvay Pál, a Keresztény Múzeum igazgatójának szóbeli közlése 35 Cséfalvay Pál szóbeli közlése

Rövidítések:

PL – TGy: Primási Levéltár, Tervrajzgyűjtemény
MOL: Magyar Országos Levéltár

Summary

The Cardinal's Palace in Esztergom is in the so-called Water Town quarter of the city, between the Castle Hill and the Danube. The building was a monastery of the Jesuits originally and the first garden was created in its cloister. During the 19th century the building was transformed and rebuilt as the archbishop's residence and a garden was created in the same time in front of the façade facing the Danube. Around 1860 Emil Fuchs was the head gardener who later became chief gardener of Budapest. In 1881-1883 the palace received its present appearance in eclectic style by architect József Lippert commissioned by cardinal János Simor. The ancient city wall was pulled down to give place to the terrace of the garden which was elevated to the palace's ground level. The landscape designers were József Lippert and György Magyar. In the main axis a pool with fountain was placed and surrounded by flowerbeds. Somewhat later a glasshouse was also built but destroyed around the 1920s. The key elements of the garden are still intact and the valuable trees are now in a mature state. Today the Church is maintaining both the palace and the garden which are not open to the public.